

معرفی کتاب ۱

تراث الشيعة القرآني، إعداد وإشراف:

محمد علي مهدي راد، فتح الله نجارزادگان، علی

فاضلی. قم: کتابخانه تخصصی تفسیر، (تاکنون)

۴ جلد عربی و یک جلد فارسی، تاریخ نشر:

۱۴۲۶ قمری، ۱۳۸۴ شمسی به بعد.

عبدالحسین طالعی*

این مجموعه شامل رساله‌های مختصر و کم حجم قرآنی از میان نسخه‌های خطی آثار قرآنی شیعه امامیه است. از آنجا که این رساله‌ها معمولاً به صورت مستقل، چاپ و نشر نمی‌شود، محققان بر آن شدند که در هر مجلد، چند رساله را در کنار هم جای دهند. درباره این مجموعه - که در حکم دانشنامه‌ای است - در فرصتی مبسوط باید سخن گفت؛ اما در این مجال اندک، به معرفی نام رساله‌ها، مؤلف و مصحح آنها و توضیحی مختصر، بسنده می‌شود. این توضیحات مبتنی بر مقدمه‌های پنج مجلد یاد شده است. باید دانست که پرونده این مجموعه همچنان گشوده است و محققان، مجلدات دیگر را در دست تدوین و نشر دارند.

*. عضو هیئت علمی دانشگاه قم.

مجلد اول:

۱. بیان معانی الفاظ القرآن / منسوب به علی بن عبدالله بن عباس، تحقیق: فتح الله نجارزادگان.

این رساله از سبک و سیاق «الوجوه و النظائر» متأثر است؛ اما از نظر مضمون، تفاوت‌هایی با آن دارد؛ از جمله اینکه: بر منابع لغوی یا اشعار جاهلی، اعتماد نکرده و اختصار و ایجاز را در نظر گرفته است. محقق در پژوهشی پیرامون رساله، مقایسه‌ای میان آن با دیگر کتابهای مشابه آورده و نتیجه گرفته که این رساله، از کتابهای دیگر اقتباس نشده و در جهات مختلف، مستقل و ابتکاری است.

۲. دلیل علی أن القرآن معجز / یکی از علمای قرن دهم هجری یا پس از آن، تحقیق: مهدی کرباسی.

مؤلف در این کتاب، مجموعه‌ای از دیدگاههای عالمان را در مورد وجوه اعجاز قرآن، در حد ایجاز همراه با ارزیابی و نقد، آورده است.

۳. السر في عظمة سورة الفاتحة / نظام‌الدین احمد گیلانی، تحقیق: محمد جواد محمودی.

مؤلف از دانشمندان قرن یازدهم است و در این رساله، علل عظمت سورة فاتحه را بر می‌شمارد. این رساله در عین اختصار، روایات و تحلیل عناصر ارزشی سورة حمد را در بر دارد.

۴. ایناس سلطان المؤمنین باقتباس علوم‌الدین من الغبر آل المبین / سید محمد حسین موسوی عاملی، تحقیق: حسین تقی‌زاده.

مؤلف - که از دانشمندان دوره صفوی و معاصر سلطان حسین است - در این کتاب، آیات الاحکام را بررسی و تحلیل می‌کند. در این رساله - که نسخه موجود از کتاب است - فقط آیاتی از سورة بقره و اسراء بررسی شده است.

۵. رسالة في إثبات عصمة الأئمة الطاهرين / مولی محمد رفیع گیلانی، تحقیق: حسین تقی‌زاده.

بررسی مؤلف برای اثبات عصمت ائمه اطهار (علیهم السلام) بر اساس آیه ۱۲۴ سوره بقره: «وإذ ابتلى إبراهيم ربه...»

۶. رسائل تفسیریّه / سیّد محمد حسینی طباطبائی اصفهانی، تحقیق: حسین تقی زاده.

این رسائل، شامل بررسی سه آیه است:

الف) آیه ۱۲۴ بقره: واذ ابتلى إبراهيم ربه...

ب) آیه ۱۸ کهف: كان من الجن ففسق عن امر ربه...

ج) آیه ۲۸۲ بقره: واستشهدوا شهيدين من رجالكم...

۷. تفسیر آیه الكرسي / سلیمان جرجی، تحقیق: علی فاضلی.

نویسنده از دانشوران قرن دوازدهم است و به شیوه فلسفی - روایی مفردات آیه و مسائل مربوط به آن را بررسی کرده است.

۸. النفحة القدسیّة فی الأجوبة الحیدریّة / سیّد حیدر حسینی کاظمی، تحقیق: محمدرضا فاضلی.

مؤلف این رساله را در پاسخ به پرسش احمد بن محمد شفیع اصفهانی، درباره آیه چهارم سوره یوسف (یا أبت إني رأيت أحد عشر كوكباً...) نوشته و دیدگاههای مختلف در تفسیر آیه را نقد و تحلیل کرده است.

۹. مطلع البدر فی تفسیر سورة القدر / میرزا محمد تنکابنی، تحقیق: محمد کاظم.

نویسنده از دانشمندان قرن سیزدهم بوده و این رساله را در شصت عنوان، سامان داده و مباحث مختلف ادبی، روایی، کلامی و تاریخی را ذیل آیه مطرح کرده است. ۱۰. هدایة الشهادة / میرزا محمد تنکابنی، تحقیق: محمد کاظم.

این رساله، از مؤلف پیشین، درباره آیه هجدهم سوره آل عمران، مشهور به آیه «شهادت» است. شیوه تفسیری آن، فلسفی، عرفانی و کلامی است و مؤلف، ده مقدمه برای ورود به متن آورده است.

۱۱. قبسات الطور في تفسير آية النور / مؤلف: مجهول / تحقيق: علي فاضلي.
این رساله - که در تفسیر آیه ۳۵ سوره نور است - ژرف نگری و دقت نویسنده اش را نشان می دهد.

۱۲. دفع شبهة المخالفين في آية الولاية على إمامة أمير المؤمنين (عليه السلام) / علی بن عبدالله ستري بحرانی، تحقيق: مهدی کرباسی.
این رساله با کمال اختصار، پرسشهایی را که پیرامون آیه ولایت (إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ...) مائده (۵): (۵۵) مطرح است، پاسخ می گوید.

مجلد دوم

۱۳. تفسیر سوره اعلی / ابن سینا، تحقيق: محسن بیدارفر.
۱۴. تفسیر سوره اخلاص / ابن سینا، تحقيق: محسن بیدارفر.
۱۵. تفسیر سوره فلق / ابن سینا، تحقيق: محسن بیدارفر.
۱۶. تفسیر سوره ناس / ابن سینا، تحقيق: محسن بیدارفر.
۱۷. تفسیر آیه ۱۱ و ۱۲ سوره فصلت / ابن سینا، تحقيق: محسن بیدارفر.
۱۸. تحقيق آیه ۱۱ و ۱۲ سوره فصلت / ملاصدرا، تحقيق: محسن بیدارفر.
۱۹. الجمع بين كلام النبي والوصي وبين آيتين / علامه حلی، تحقيق: محمدجواد محمودی.

شهرت و عظمت نویسندگان، ما را از توضیح در مورد این رساله ها بی نیاز می کند.

۲۰. تفسیر آیه ۱۵۸ سوره انعام / سیّد معین الدین محمد حسینی، تحقيق: محمد رضا فاضلی.

شامل بحثهای تفسیری علمی و حدیثی.

۲۱. كشف العوار في تفسير آية الغار / قاضی نورالله شوشتری، تحقيق: محمدجواد محمودی.

این رساله درباره آیه ۴۰ سوره توبه است. محقق مقدمه ای مفصل درباره زندگی مؤلف آورده است.

۲۲. مونس الوحید فی تفسیر آیه العدل و التوحید / قاضی نورالله شوشتری، تحقیق: محمدجواد محمودی.

۲۳. تفسیر سوره اخلاص / نصیرالدین محمد لاهیجی گیلانی، تحقیق: محمدجواد محمودی.

نویسنده از دانشمندان قرن یازدهم است.

مجلد سوم

۲۴. رساله حول القرآن / سید محمدعلی لاریجانی شاه آبادی، تحقیق: احمد احمدی.

نویسنده از دانشمندان قرن سیزدهم و از تلامذه آیت الله سید محمد باقر شفتی است. رساله وی درباره قرآن و وجه تسمیه و مضامین پیرامون آن است. شدت علاقه و محبت میان استاد و شاگرد را از مقدمه آن می توان دید؛ به گونه ای که می توان رساله را تقریر افادات استاد دانست.

۲۵. تفسیر سوره حمد / محمد صالح بن عبدالواسع حسینی خاتون آبادی، تحقیق: محمد رضا فاضلی.

نویسنده از دانشمندان قرن دوازدهم و داماد و شاگرد علامه مجلسی است. او - که شیخ الاسلام اصفهان بوده - در تألیف رساله اش، از تفسیر بیضاوی و تفسیر صافی بهره گرفته است.

۲۶. الکوکب الدرّی / فاضل هندی، تحقیق: صاحب ملکوتی.

نویسنده رساله از فقهای مشهور و مبرز قرن دوازدهم است که آثار او، دقت نظرش را نشان می دهد. این کتاب تلخیصی از دو کتاب سید مرتضی (غرف الفوائد و تنزیه الانبیاء) است؛ با تهذیب، تنقیح، افزایش، کاهش، نقد، ایضاح، ردّ و قبول. دو

کتاب یادشده شریف مرتضی، سرشار از بحثهای تفسیری است که نویسنده، بحثهای فراوانی بر آن افزوده و آنها را از هم تفکیک کرده است.

۲۷. نورِ اِنّا اُنزلناه / محمد علی حائری سنقری، تحقیق: کاظم محمودی. نویسنده از فقهاء و محققان قرن چهاردم بوده و رساله او، تفسیری روایی از سوره قدر است.

مجلد چهارم

۲۸. رساله فی اثبات تواتر القرآن / شیخ حرّ عاملی، تحقیق: فتح الله نجارزادگان. این رساله را شیخ حرّ عاملی، صاحب وسائل الشیعه، در پاسخ به شبهات یکی از معاصران خود در باب تواتر قرآن نوشته است. رساله در چهار فصل و حاوی شصت دلیل در اثبات تواتر قرآن در صدر اسلام است.

۲۹. أجوبة مسائل الشاه فضل الله / شیخ بهاء الدین محمد عاملی، تحقیق: مهدی کرباسی.

این رساله، شامل بحث در مورد سه آیه است:
الف) آیه ۱۰۲ بقره - با تعرض به کلام بیضاوی و فخر رازی در باب دو ملک که در بابل فرود آمدند.

ب) آیه ۳۷ ابراهیم - در بحث بنای کعبه توسط حضرت ابراهیم علیهِ السلام.

ج) آیه ۲۶ نور - بحث در قصه افک.

۳۰. تفسیر سوره اخلاص / شمس الدین محمد جیلانی، تحقیق: مهدی کرباسی. بحث در تفسیر سوره اخلاص به شیوه فلسفی.

۳۱. أسرار البسملة / سید محمد مهدی بن سید محمد جعفر موسوی، تحقیق: محمد رضا فاضلی.

اشاره به اسرار، رموز و دقائق ذکر شریف «بسم الله الرحمن الرحيم» همراه با بحث روایی و اقوال مفسران و بحثهایی در توحید.

۳۲. سرّ الآيات / سید محمد مهدی موسوی، تحقیق: محمدرضا فاضلی.
شامل تفسیر بیست آیه از آیات مشکله قرآن، از جمله آیه ۱۸۸ سورة اعراف - که
ظاهر آن علم غیب را از پیامبر ﷺ نفی می‌کند - و وجه جمع آن با آیات ۲۶ و ۲۷
سورة جن که علم غیب را برای حضرتش اثبات می‌کند. بحثها بر مبنای جمع میان
شیوه عقلی و نقلی انجام شده است.

۳۳. أسرار سورة التوحيد / سید محمد مهدی موسوی، تحقیق: محمدرضا
فاضلی.

کتاب با روش نقلی - ذوقی، درباره سورة توحيد سخن می‌گوید.
۳۴. تفسیر آية النور / شیخ هادی تهرانی، تحقیق: مهدی کرباسی.
شامل تفسیر آیه نور (نور (۲۴): ۳۵) و دو آیه پس از آن، شامل اخبار وارده در
مورد آنها و نقل و نقد برخی از آراء فخر رازی و صاحب مجمع البیان.
مجلد پنجم [با عنوان: میراث قرآنی شیعه (رساله‌های فارسی قرآنی شیعه) مجلد
اول]

۳۵. تفسیر آية الكرسي / فخرالدین محمد سماکی، تحقیق: مهدی کرباسی.
مؤلف - که از فلاسفه نامدار قرن دهم و از شاگردان غیاث‌الدین منصور دشتکی
است - در این رساله، با نگرشی فلسفی به تفسیر آیه الكرسي پرداخته است.
۳۶. تفسیر سورة هل أتى / معزالدین اردستانی، تحقیق: محمدرضا فاضلی.
مؤلف (قرن ۱۱) این رساله را به اشاره و راهنمایی استادش محمد بن خاتون
عاملی نوشته و درباره شأن نزول سورة، فضیلت آن و بحثهای مرتبط، سخن گفته
است.

۳۷. رساله در عصمت اهل بیت ﷺ / محمد بن حسن شیروانی، تحقیق: حسین
تقی‌زاده.

اثبات عصمت خمسة طيبة ﷺ بر اساس آیات ۵ تا ۱۱ سورة انسان بر پایه

روایات مفسران شیعه و سنی.

۳۸. أنوار الهدایة / علی بن حسین کربلایی، تحقیق: مهدی کرباسی.
مؤلف (قرن ۱۱ و ۱۲) ضمن تفسیر دو آیه (آیه ۱۶ سورة ق و آیه ۲۴ سورة انفال)، بحثهایی مهم در شناخت خداوند، توقیفیات اسماء و صفات الاهی، تبیین واژه فقه و حقیقت حکمت را بیان داشته است.

۳۹. تحفة العابدین / محمد حسین گیلانی، تحقیق: محمد علی مهدوی راد.
تفسیری بر سورة حمد که محقق در مقدمه آن، از اهمیت این تفسیر و پیشینه نگارشهای تفسیری و تفاسیر سورة حمد سخن گفته است.

۴۰. تفسیر آیه‌های ۸ و ۹ سورة نجم / سید محمد مهدی موسوی، تحقیق: محمد رضا فاضلی.

تفسیر مؤلف از آیه «عَلَّمَهُ شَدِيدُ الْقُوَى» آغاز شده و در «و هو بالأفق الأعلى» متمرکز می شود. البته تکیه بیشتر او بر تفسیر آیه «قَاب قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى» است.

۴۱. ذریعة الوداد / محمد محسن گیلانی اصفهانی، تحقیق:
برداشت گونه ای از تفسیر «حدائق الحقائق» معین الدین فراهی در تفسیر سورة یوسف بر اساس مشرب ذوقی و عرفانی. محقق تصریح کرده که برای برخی از روایات این رساله، هیچ مأخذی جز کتاب فراهی، نیافته است.

۴۲. تفسیر آیه ۳۶ سورة نور / محمد علی سنقری حائری، تحقیق: روح الله عباسی.

مؤلف در این مورد بحث می کند که «بیوت» در آیه، معنوی است نه مادی، و مراد از آن خانه های پیامبران و حضرت علی و حضرت زهرا علیها السلام است. همچنین دیدگاههای دیگران را نقد کرده است.

۴۳. تحقیق لیلة القدر / مؤلف: مجهول، تحقیق: محمد رضا فاضلی.
مؤلف - که احتمالاً در قرن دوازدهم می زیسته - درباره لیلة القدر، فضیلت سورة قدر و تفسیر آن سخن گفته است.

معرفی کتاب ۲

إيضاح مخالفة السنة لنص الكتاب و السنة،
علامة حلّی، تحقیق بی‌بی سادات رضی
بها بادی. تهران: کتابخانه مجلس شورای
اسلامی، قم: دلیل ما، ۱۳۸۷ شمسی؛ ۳۳۵ ص.

عبدالحسین طالعی*

علامة حلّی (۶۴۸ - ۷۲۶ ه.ق.) مشهورتر از آن است که به معرفّی نیاز داشته باشد. بزرگ‌مردی که به تربیت دهها دانشمند دیگر - به ویژه فرزندش فخرالمحققین - همت گمارد. علاوه بر این، دهها اثر در زمینه‌های مختلف - به ویژه فقه و کلام - به جای نهاد. در شرح حال او، برخی از دانشمندان شرقی و غربی، تکنگاریهایی دارند، مانند: مكتبة العلامة الحلّی / سیّد عبدالعزیز طباطبایی؛ مقدمه جامع و مبسوط کتاب الالفین / سیّد محمدمهدی خراسان نجفی، اندیشه‌های کلامی علامه حلّی / زبینه اشمیتکه. و این غیر از دهها مورد منابع دیگر از دانشوران شیعه و سنی است که درباره او در ضمن کتابهای خود سخن گفته‌اند.

علامة حلّی در باب تفسیر نیز کتابهایی نوشته که تنها یکی از آنها به دست ما

*. عضو هیئت علمی دانشگاه قم.

رسیده است: «إيضاح مخالفة السنة لنص الكتاب و السنة». از این کتاب تفسیر - که صبغة کلامی دارد - فقط بخشی از آن به دست ما رسیده که از آیه ۲۱۲ سوره بقره آغاز می شود و به آخرین آیه سوره آل عمران پایان می پذیرد. مؤلف، خود، این بخش را جزء دوم کتابش دانسته که در جمعه ۲۰ شوال ۷۲۳ از تألیف آن فراغت یافته است. ضمناً وعده می دهد که جزء سوم این کتاب در باب سوره نساء خواهد بود. آیا ایشان بقیه این کتاب را نوشته است یا نوشته و به دست ما نرسیده است؟ به قرینه سال تألیف این جزء - که واپسین سال حیات علامه و سه ماه قبل از رحلت اوست - احتمال اول، قوی تر به نظر می رسد. اما در مورد جزء اول کتاب (سوره حمد و آیات نخستین سوره بقره) جواب روشنی نداریم، چون نسخه ای از آن تاکنون دیده و شناخته نشده است.

در هر حال، این جزء - یعنی تنها بخش موجود از کتاب - برای نخستین بار چاپ شده و همت مصحح آن را - که اکنون عضو هیئت علمی دانشگاه الزهراء است - باید ارج نهاد که به این خدمت، اهتمام ورزیده است. نیز در اینجا باید یاد شود از محقق فقید مرحوم استاد علی اکبر غفاری که به عنوان پایان نامه، راهنمایی این رساله را برعهده گرفته و برگی درخشان در کارنامه باقیات صالحات خود ثبت کرده است.

مصحح در مقدمه مبسوط خود، پس از توضیحی کوتاه در مورد زندگی نامه علامه حلی و اشاره به منابع شرح حال ایشان (ص ۹ - ۱۴) به کتابهای تفسیری او اشاره می کند (ص ۱۴ - ۱۷) آنگاه به ویژگیهای کتاب حاضر می پردازد: روش تفسیری، اثرپذیری این کتاب از تبیان شیخ طوسی و برخی لغزشهای جزئی. (ص ۱۷ - ۲۳) پس از آن، توضیح می دهد که علامه حلی در این تفسیر، نقد دیدگاههای اشاعره را - که اکثر اهل تسنن را تشکیل می دادند - مورد نظر دارد و مخالفت آنها با نصوص کتاب و سنت را روشن می سازد. (ص ۲۳ - ۲۴)

مصحح برخی از عناوین این مخالفت را بدین گونه برمی شمارد:

صدور کذب از جانب خداوند (ص ۲۵)، فعل بنده (ص ۲۷)، هدف افعال الاهی (ص ۲۸)، استطاعت (ص ۲۹)، نقش طاعت و گناه (ص ۲۹)، حسن و قبح (ص ۳۱)، صفات الاهی (ص ۳۱)، اراده خدا (ص ۲۲)، قدرت خدا (ص ۳۲)، رزق (ص ۳۳)، توفیق (ص ۳۳)، متعلق اراده الاهی (ص ۳۴)، عصمت امام (ص ۳۵)، افضلیت امام (ص ۳۸)، ایمان (ص ۳۹)، استبطاء نصرت الاهی از جانب رسول (ص ۴۰)، کرامات اولیاء (ص ۴۳).

این بخش - حدود بیست صفحه - را می توان دانشنامه ای کوچک از عقاید اشاعره و نقد آنها توسط علامه حلی، یا به تعبیری، خلاصه و چکیده کتاب دانست. پس از این، مصحح، نسخه های خطی مورد استفاده خود، به ویژه نسخه کتابخانه مجلس را - که بخش عمده آن به خط مؤلف است - می شناساند (ص ۴۴ - ۴۶)، و به کارهای خود در تحقیق و تصحیح کتاب می پردازد. (ص ۴۴ - ۴۶) متن کتاب از صفحه ۵۱ آغاز می شود که همراه با تعلیقات مصحح در تکمیل مطالب کتاب و نیز اشاره به اختلاف نسخه ها در پاورقی، حدود ۲۷۰ صفحه در بر دارد.

کتاب با آوردن نمونه نسخه های خطی، نمایه عام (اعلام و طوائف و مکانه)، و سرانجام، کتابشناسی منابع تحقیق و تصحیح و مقدمه، پایان می یابد. در اینجا به چند نکته اشاره می شود که در تکمیل این اثر نفیس در چاپهای بعدی مفید خواهد بود:^۱

۱. برخی از منابع مورد استفاده محقق، در ضمن فهرست منابع نیامده است؛ مانند: هدیه العارفین / بغدادی؛ موسوعة طبقات الفقهاء / سبحانی؛ النجوم الزاهرة / اتابکی و موارد دیگر.
۲. در صفحه ۱۰ اشاره شده که برای علامه حلی، لقب «آیت الله» به طور مطلق به

۱. در نگارش این نکات، از یادداشت کوتاه و محققانه جناب دکتر باقر قربانی زرین، بهره فراوان برده ام که لطف ایشان را سپاس می گزارم.

- کار می‌رود. بد نبود که در اینجا، دو سه مدرک به عنوان نمونه یاد می‌شد.
۳. در معرفی منابع (پایان کتاب)، نام مصححان منابع کهن یاد نشده؛ در حالی که فواید مترتب بر یادکرد این نامها بر اهل پژوهش پوشیده نیست.
۴. منابع زندگی‌نامه علامه حلی که در صفحات ۹ و ۱۰ یاد شده، بهتر است که به جای ترتیب الفبایی، ترتیب زمانی داشته باشد.
۵. برخی خطاهای مطبعی و ویرایشی در کتاب هست که باید در بازخوانی دقیق، تصحیح شود؛ از جمله: کلمه «فاء» که به شکل «فأ» آمده (ص ۸۵ س ۱۶)؛ حرف «ی» گاهی با دو نقطه در زیر آمده (مانند ص ۱۳۷، پاورقی ۱) و گاهی بدون این نقطه‌ها (مانند ص ۸۴، پاورقی ۲)، که باید یکدست شود.
۶. شرح حال ابن عباس و قتاده (ص ۵۵ پاورقی ۲ و ۳)، فقط از کتاب الاعلام زرکلی نقل شده که بهتر است به منابع کهن استناد شود.
۷. از آنجا که متن و حواشی کتاب به زبان عربی است، خوب بود مصحح بزرگوار، تمام مقدمه خود را به عربی می‌آورد و چکیده آن را به فارسی، تا دو گروه از آن بهره کامل ببرند؛ هم کسانی که از متن عربی آن بهره می‌گیرند و هم کسانی که از ترجمه فارسی آن استفاده می‌کنند؛ یا به عکس این ترتیب، یعنی در کنار مقدمه مفصل فارسی (حدود پنجاه صفحه)، مختصری از آن به عربی درج شود تا خوانندگان عرب زبان نیز با این کتاب و ویژگیهای آن آشنا شوند.
۸. با توجه به اینکه این کتاب را می‌توان یک دانشنامه علم کلام دانست، افزودن یک نمایه موضوعی - الفبایی، دست کم به زبان عربی، فایده آن را صدچندان می‌کند. غفلت از فوائد فراوان نمایه‌های موضوعی - الفبایی، کاربرد بسیاری از متون معتبر ما را - که مانند سرچشمه‌های جوشان علوم هستند - محدود می‌سازد؛ با آنکه تهیه نمایه، کاری چندان دشوار نیست. و با توجه به گسترش علم نمایه‌سازی، به راحتی، می‌توان فواید یک کتاب را مضاعف ساخت.
- بیان نکات انتقادی یادشده، از ارزش و فایده کتاب نمی‌کاهد؛ چرا که این کتاب

برای نخستین بار چاپ شده و اهتمام مصحح و ناشر در این کار ابتکاری، بسیار ستودنی است.

از محسنات کتاب می توان موارد زیر را یاد کرد:

۱. چاپ چشم نواز و کم غلط که خواننده را به خواندن آن ترغیب می کند.
۲. افزودن پاورقیهای توضیحی برای تکمیل کار مؤلف، به ویژه مواردی که ارتباط سخن مؤلف با کلام شیخ طوسی در تفسیر تبیان، روشن شده است؛ که بخش عمده آنها در صفحات ۵۱ تا ۸۰ آمده است.

این گفتار را با سخن کوتاه و ارزنده استاد رسول جعفریان پایان می دهیم که - به عنوان ریاست کتابخانه مجلس - در مقدمه کوتاه خود نوشته است:

«کتاب حاضر یک اثر جاودانه از مردی فرهیخته است که به «دانش اختلاف» آگاهی دارد و از سر معرفت، به سراغ اندیشه های دیگران می رود. او می کوشد تا مبانی این اختلاف نظرها را در مقایسه با منابع دینی، به خصوص قرآن، نشان دهد. در این زمینه، در قرآن تأمل می کند و به سنجش آراء و افکار با قرآن می پردازد. یکی از مهم ترین فواید این اثر برای جامعه علمی ما همین است که بداند دانشمندانش تا چه اندازه به نقطه نظرات مذاهب دیگر آگاهی داشته و چگونه همزمان، ضمن احترام به مذهب مخالف، نشان می دهد که برای او علم و دانش و استدلال از همه چیز مهم تر است. اینکه یک تمدن، مانند تمدن اسلامی، انسانهایی را پرورش دهد که تابع استدلال و دلیل باشند، نشانگر بلوغی است که در اساس آن تمدن وجود دارد. در عین حال، این تمدن اسلامی، وقتی راه به جایی خواهد بُرد که دست از اختلاف نظرها بی اساس و اتهامات واهی بردارد و همزمان با مهر و عطوفت اسلامی، به بحث درباره مهم ترین معضلات علمی و دینی و اجتماعی خود پردازد.»

علو درجات مؤلف علامه، و توفیق روزافزون مصحح و ناشر را از خدای متعال مسئلت می دارم.

